

تقریرات درس خارج فقه

حضرت آیت الله سید محمد رضا مدرسّی طباطبایی یزدی (دامت برکاته)

سال تحصیلی ۹۲-۱۳۹۱

جلسه‌ی پنجاه و ششم؛ سه‌شنبه ۱۳۹۱/۱۱/۱۷

شبهه‌ای دیگر در دلالت روایات بر مدعا

شبهه‌ی دیگری که در دلالت این روایات بر مدعا در ذهن ما بود و در کلمات مرحوم امام علیه السلام هم دیدیم به نوعی اشاره شده^۱، آن است که شاید ملاک تجویز امام علیه السلام در این روایات، از باب قاعده‌ی الزام باشد؛ نه این که حکم اخذ اموال خراج از سلطان جائز، جواز باشد.

توضیح ذلک: قاعده‌ی الزام، قاعده‌ای است که در مورد غیر شیعه جاری می‌شود به این صورت که اهل هر دین و مذهبی اگر طبق دین و مذهب خودشان چیزی را بر خود ملزم کردند، ما نیز می‌توانیم آنان را به آنچه که بر خود ملزم کرده‌اند اخذ کنیم. به عنوان مثال مخالفین معتقدند سه طلاقه کردن زن در یک مجلس جایز است، ولی ما معتقدیم چنین طلاق‌ی باطل است، به همین خاطر در روایات متعددی از امام علیه السلام سؤال شده مخالفین که چنین طلاق‌ی می‌دهند آیا می‌توانیم با آن زن ازدواج کنیم؟ حضرت در جواب فرموده‌اند: «الزَّمُومُ مِنْ ذَلِكَ مَا الزَّمُوهُ أَنْفُسَهُمْ»^۲ یا در مورد ارث که طبق نظر شیعه عول و تعصیب باطل

۱. المكاسب المحرمة (للإمام الخميني)، ج ۲، ص ۴۲۵:

من هنا يظهر فساد ما لو يقال: إنَّ ما المحتمل أن يكون مستعملی الأرض مَن يعتقد بلزوم أداء الخراج إلى الوالی الجائر بتوهم أنه على الحق، فكان أدأؤهم بطیب نفسهم. لما عرفت من أن طیب نفسهم لا تأثير له. مضافا إلى أن هذا الطیب المبنى على أمر فاسد لا يفيد، فهو نظیر طیب النفس فی المعاملة الفاسدة مع أن المقبوض بها كالمقبوض غصبا.

۲. وسائل الشیعة، ج ۲۲، کتاب الطلاق، ابواب مقدماته و شرائطه، باب ۳۰، ح ۵، ص ۷۳ و تهذیب الاحکام، ج ۸، ص ۵۸:

وَ عَنْهُ [مُحَمَّدُ بْنُ الْحَسَنِ بِإِسْنَادِهِ عَنِ الْحَسَنِ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ سَمَاعَةَ] عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ جَبَلَةَ عَنْ غَيْرِ وَاحِدٍ عَنْ عَلِيِّ بْنِ أَبِي حَمْرَةَ أَنَّهُ سَأَلَ أَبَا الْحَسَنِ علیه السلام عَنِ الْمَطْلَقَةِ عَلَى غَيْرِ السَّنَةِ أَيْتَرَوُّجُهَا الرَّجُلُ؟ فَقَالَ: الزَّمُومُ مِنْ ذَلِكَ مَا الزَّمُوهُ أَنْفُسَهُمْ وَ تَزَوَّجُوهُنَّ فَلَا بَأْسَ بِذَلِكَ.

است، ولی آن‌ها به صحت آن معتقدند، طبق قاعده‌ی الزام ارثی که آنان به شیعه به خاطر عول و تعصیب می‌دهند، اخذ آن بر شیعه جایز است.^۱

مثال دیگر این‌که مخالفی نزد قاضی جور اقامه‌ی دعوا کرده و آن قاضی علیه او و به نفع شیعه حکم صادر کرد، آن شیعه می‌تواند به آن حکمی که به نفعش صادر شده ملزمشان کند.

قاعده‌ی الزام در مورد خراج هم می‌تواند جاری شود؛ زیرا مخالفین، هر سلطانی را ولی امر خود می‌پندارند و معتقدند آنچه سلطان از آنان به عنوان خراج اخذ می‌کند، به عنوان خراج واقعی می‌باشد و سلطان بر آن ولایت دارد. بنابراین طبق قاعده‌ی الزام بر شیعه جایز است در آن مال تصرف کند و از سلطان اخذ کند، هر چند طبق عقیده‌ی شیعه سلطان جور ولایتی بر آن ندارد و آنچه پرداخت کنندگان به عنوان خراج می‌پردازند، به عنوان خراج واقعی نمی‌باشد، بلکه هم‌چنان خراج به عهده‌ی آنان باقی است و باید به ولی امر عادل پرداخت کنند و آنچه به سلطان پرداخت کرده‌اند، از اموال خودشان محسوب می‌شود.

جواب از شبهه

✓ همان، ح ۶ و تهذیب الاحکام، ج ۸، ص ۵۸:

وَعَنْهُ [مُحَمَّدُ بْنُ الْحَسَنِ بِإِسْنَادِهِ عَنِ الْحَسَنِ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ سَمَاعَةَ] عَنْ جَعْفَرِ بْنِ سَمَاعَةَ أَنَّهُ سُئِلَ عَنِ امْرَأَةٍ طَلَقَتْ عَلِيَّ غَيْرِ السُّنَّةِ أَلَيْسَ أَنْ تَرَوُجَهُ؟ قَالَ: نَعَمْ فَقُلْتُ لَهُ: أَلَسْتَ تَعْلَمُ أَنَّ عَلِيَّ بْنَ حَنْظَلَةَ رَوَى إِيَّاكُمْ وَالْمُطَلَّقاتُ ثَلَاثًا عَلَى غَيْرِ السُّنَّةِ فَإِنَّهُنَّ ذَوَاتُ أَزْوَاجٍ؟ فَقَالَ: يَا بُنَيَّ رِوَايَةُ عَلِيِّ بْنِ أَبِي حَمْزَةَ أَوْسَعُ عَلَى النَّاسِ رَوَى عَنْ أَبِي الْحَسَنِ عليه السلام أَنَّهُ قَالَ: أَلَزِمْتُمْ مِنْ ذَلِكَ مَا أَلَزِمْتُمْ أَنْفُسَهُمْ وَتَرَوُجُوهُنَّ فَلَا بَأْسَ بِذَلِكَ.

✓ همان، ح ۷ و تهذیب الاحکام، ج ۸، ص ۵۹:

وَعَنْهُ [مُحَمَّدُ بْنُ الْحَسَنِ بِإِسْنَادِهِ عَنِ الْحَسَنِ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ سَمَاعَةَ] عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ الْوَلِيدِ وَالْعَبَّاسِ بْنِ عَامِرٍ جَمِيعًا عَنْ يُونُسَ بْنِ يَعْقُوبَ عَنْ عَبْدِ الْأَعْلَى عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام قَالَ: سَأَلْتُهُ عَنِ الرَّجُلِ يُطَلِّقُ امْرَأَتَهُ ثَلَاثًا قَالَ: إِنْ كَانَ مُسْتَحْفًا بِالطَّلَاقِ أَلَزِمْتَهُ ذَلِكَ.

۱. همان، ج ۲۶، کتاب الفرائض و الميراث، ابواب ميراث الاخوة و الاجداد، باب ۴، ح ۱، ص ۱۵۷ و الكافي، ج ۷، ص ۱۰۰:

مُحَمَّدُ بْنُ يَعْقُوبَ عَنْ عَلِيِّ بْنِ إِبْرَاهِيمَ عَنْ أَبِيهِ عَنِ ابْنِ أَبِي عُمَيْرٍ عَنْ عُمَرَ بْنِ أُذَيْنَةَ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ مُحْرَزٍ قَالَ: قُلْتُ لِأَبِي عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام: رَجُلٌ تَرَكَ ابْنَتَهُ وَ أُخْتَهُ لِأَبِيهِ وَ أُمِّهِ فَقَالَ: الْمَالُ كُلُّهُ لِابْنَتِهِ وَ لَيْسَ لِلْأَخْتِ مِنَ الْأَبِ وَ الْأُمِّ شَيْءٌ فَقُلْتُ: فَإِنَّا قَدْ اخْتَجْنَا إِلَى هَذَا وَ الْمَيْتُ رَجُلٌ مِنْ هَوْلَاءِ النَّاسِ وَ أُخْتُهُ مُؤْمِنَةٌ عَارِفَةٌ قَالَ: فَخُذْ لَهَا النِّصْفَ خُذُوا مِنْهُمْ كَمَا يَأْخُذُونَ مِنْكُمْ فِي سُنَّتِهِمْ وَ قَضَايَاهُمْ قَالَ ابْنُ أُذَيْنَةَ: فَذَكَرْتُ ذَلِكَ لِزُرَّارَةَ فَقَالَ: إِنْ عَلِيَ مَا جَاءَ بِهِ ابْنُ مُحْرَزٍ لِنُورًا.

✓ همان، ح ۲، ص ۱۵۸ و تهذیب الاحکام، ج ۹، ص ۳۲۱:

مُحَمَّدُ بْنُ الْحَسَنِ بِإِسْنَادِهِ عَنْ عَلِيِّ بْنِ الْحَسَنِ بْنِ فَضَالٍ عَنْ جَعْفَرِ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ حَكِيمٍ عَنْ جَمِيلِ بْنِ دَرَّاجٍ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ مُحْرَزٍ مِثْلَهُ وَ زَادَ خُذْهُمْ بِحَقِّكَ فِي أَحْكَامِهِمْ وَ سُنَّتِهِمْ كَمَا يَأْخُذُونَ مِنْكُمْ فِيهِ.

✓ همان، ح ۳ و تهذیب الاحکام، ج ۹، ص ۳۲۲:

وَعَنْهُ [مُحَمَّدُ بْنُ الْحَسَنِ بِإِسْنَادِهِ عَنْ عَلِيِّ بْنِ الْحَسَنِ بْنِ فَضَالٍ] عَنْ أَيُّوبَ بْنِ نُوحٍ قَالَ: كَتَبْتُ إِلَى أَبِي الْحَسَنِ عليه السلام أَسْأَلُهُ هَلْ نَأْخُذُ فِي أَحْكَامِ الْمُخَالِفِينَ مَا يَأْخُذُونَ مِنَّا فِي أَحْكَامِهِمْ أَمْ لَا؟ فَكَتَبَ عليه السلام: يَجُوزُ لَكُمْ ذَلِكَ إِذَا كَانَ مَذْهَبُكُمْ فِيهِ التَّقِيَّةَ مِنْهُمْ وَ الْمُدَارَاةَ.

اولاً: غرض، اثبات جواز اخذ از سلطان آنچه را که به عنوان خراج و زکات قبض می‌کند می‌باشد، بنابراین مهم نیست در آن محدوده‌ای که قاعده‌ی الزام کاربرد دارد بگوییم ملاک جواز، قاعده‌ی الزام است.

ثانياً: از روایات استفاده می‌شود حضرت مطلقاً تجویز کرده‌اند؛ یعنی حتی اگر پرداخت کنندگان خراج و زکات شیعه باشند و سلطان قهراً از آنان اخذ کرده باشد، باز بر شیعیان جایز است آن را از سلطان اخذ کنند، چنان‌که در صحیح‌ه‌ی ابی عبیده الحذاء آمده آیا شراء خراج و زکاتی که سلطان از ما [یعنی حتی شیعیان] اخذ کرده، جایز است؟ حضرت در جواب فرموده‌اند جایز است.^۱

تنبیهات

تنبیه اول: جواز معامله بر اموال زکوی و خراجی قبل از قبض سلطان

تنبیه اولی که مرحوم شیخ رحمته الله در این جا ذکر می‌کند و ما نیز در ضمن مطالب گذشته اشاره کردیم آن است که آیا جواز معامله، اخذ و تصرف در اموال زکوی و خراج، اختصاص به بعد از قبض سلطان جائر دارد یا این‌که اختصاص به آن ندارد و همین که سلطان خود را مستحق اخذ خراج دانسته و بر ذمه‌ی رعیت ثابت می‌داند، مانعی ندارد شیعه‌ای با سلطان بر روی آن معامله کرده، سپس خود متصدی استیفاء خراج شود؟

همان‌طور که مرحوم شیخ رحمته الله^۲ نقل می‌کند، عده‌ای تصریح کرده‌اند^۱ جواز، اختصاص به بعد از قبض

۱. همان، ج ۱۷، کتاب التجارة، ابواب ما یکتسب به، باب ۵۲، ح ۵، ص ۲۱۹ و الکافی، ج ۵، ص ۲۲۸:

مُحَمَّدُ بْنُ يَعْقُوبَ عَنْ عِدَّةٍ مِنْ أَصْحَابِنَا عَنْ سَهْلِ بْنِ زِيَادٍ وَ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ جَمِيعاً عَنِ ابْنِ مَحْبُوبٍ عَنْ هِشَامِ بْنِ سَالِمٍ عَنْ أَبِي عُيَيْدَةَ عَنْ أَبِي جَعْفَرٍ عليه السلام قَالَ: سَأَلْتُهُ عَنِ الرَّجُلِ مِمَّا يَشْتَرِي مِنَ السُّلْطَانِ مِنْ إِبِلِ الصَّدَقَةِ وَ غَنَمِ الصَّدَقَةِ وَ هُوَ يَعْلَمُ أَنَّهُمْ يَأْخُذُونَ مِنْهُمْ أَكْثَرَ مِنَ الْحَقِّ الَّذِي يَجِبُ عَلَيْهِمْ قَالَ: فَقَالَ: مَا الْإِبِلُ إِلَّا مِثْلُ الْحِنْطَةِ وَ الشَّعِيرِ وَ غَيْرِ ذَلِكَ لَأَبَسَ بِهِ حَتَّى تَعْرِفَ الْحَرَامَ بِعَيْنِهِ قِيلَ لَهُ: فَمَا تَرَى فِي مُصَدَّقٍ يَجِيئُنَا فَيَأْخُذُ مِنَّا صَدَقَاتِ أَعْنَامِنَا فَنَقُولُ بَعَثْنَا فَيَبِيعُنَاهَا فَمَا تَقُولُ فِي شِرَائِهَا مِنْهُ؟ فَقَالَ: إِنْ كَانَ قَدْ أَخَذَهَا وَ عَزَلَهَا فَلَا بَأْسَ قِيلَ لَهُ: فَمَا تَرَى فِي الْحِنْطَةِ وَ الشَّعِيرِ يَجِيئُنَا الْقَاسِمُ فَيَقْسِمُ لَنَا حَظَّنَا وَ يَأْخُذُ حَظَّهُ فَيَعْرِضُهُ بِكَيْلٍ فَمَا تَرَى فِي شِرَاءِ ذَلِكَ الطَّعَامِ مِنْهُ؟ فَقَالَ: إِنْ كَانَ قَبْضُهُ بِكَيْلٍ وَ أَنْتُمْ حُضُرُ ذَلِكَ فَلَا بَأْسَ بِشِرَائِهِ مِنْهُ مِنْ غَيْرِ كَيْلٍ.

وَ رَوَاهُ الشَّيْخُ بِإِسْنَادِهِ عَنِ الْحَسَنِ بْنِ مَحْبُوبٍ مِثْلَهُ.

۲. كتاب المكاسب، ج ۲، ص ۲۱۱:

و ينبغي التنبیه علی أمور:

الأول إن ظاهر عبارات الأكثر، بل الكل: أن الحكم مختص بما يأخذه السلطان، فقبل أخذه للخراج لا يجوز المعاملة عليه بشراء ما في ذمة مستعمل الأرض أو الحوالة عليه و نحو ذلك، و به صرح السيد العميد فيما حكى عن شرحه على النافع، حيث قال: إنما يحل ذلك بعد قبض السلطان أو نائبه، و لذا قال المصنف: يأخذه، انتهى.

سلطان دارد^۲ و قبل از قبض جایز نیست که شاید نظرشان به صحیحی ابی عبیده الحذاء باشد که حضرت در پاسخ فرمودند: «إِنْ كَانَ قَدْ أَخَذَهَا وَ عَزَلَهَا فَلَا بَأْسَ» ولی همان طور که عده‌ای^۳ دیگر فرموده‌اند، از روایات دیگر استفاده می‌شود قبل از قبض نیز جایز است؛ زیرا در آن روایات سؤال شده آیا جایز است کسی در مورد اراضی خراجیه و خراج با سلطان قباله کند، آن‌گاه خود متصدی استیفاء خراج از اهل آن گردد؟ حضرت در پاسخ فرمودند جایز است. پس معلوم می‌شود معامله بر آنچه بر ذمه‌ی آن‌ها به عقیده‌ی

لکن صریح جماعة: عدم الفرق، بل صرح المحقق الثاني بالإجماع على عدم الفرق بين القبض و عدمه، و فی الرياض صرح بعدم الخلاف. و هذا هو الظاهر من الأخبار المتقدمه الواردة فی قبالة الأرض و جزية الرؤوس، حيث دلت على أنه يحل ما فی ذمة مستعمل الأرض من الخراج لمن تقبل الأرض من السلطان.

و الظاهر من الأصحاب فی باب المساقاة حيث یذکرون أن خراج السلطان على مالک الأشجار إلاً أن یشرط خلافه: إجراء ما يأخذه الجائر منزلة ما يأخذه العادل فی براءة ذمة مستعمل الأرض الذى استقر عليه أجرتها بأداء غيره، بل ذکروا فی المزارعة أيضاً: أن خراج الأرض كما فی کلام الأكثر أو الأرض الخراجية كما فی الغنية و السرائر على مالکها، و إن كان یشكل توجيهه من جهة عدم المالك للأرض الخراجية. و کیف كان، فالأقوى أن المعاملة على الخراج جائزة و لو قبل قبضها. و أما تعبير الأكثر بما يأخذه، فالمراد به إما الأعم مما ینبئ على أخذه و لو لم يأخذه فعلاً، و إما المأخوذ فعلاً، لكن الوجه فی تخصيص العلماء العنوان به جعله كالمستثنى من جوائز السلطان، التي حکموا بوجوب ردّها على مالکها إذا علمت حراماً بعینها، فافهم.

و یؤید الثاني: سیاق کلام بعضهم، حيث یذکرون هذه المسألة عقیب مسألة الجوائز، خصوصاً عبارة القواعد، حيث صرح بتعميم حکم بقوله: و إن عرف أربابه.

و یؤید الأول: أن المحکی عن الشهيد قدس سره فی حواشیه على القواعد أنه علق على قول العلامة: «إِنَّ الَّذِي يَأْخُذُ الْجَائِرَ ... إِلَى آخِرِ قَوْلِهِ»: و إن لم يقبضها الجائر، انتهى.

۱. این که مرحوم شیخ^{رحمته} می‌فرماید ظاهر عبارت اکثر بل کل علماء، اشتراط قبض جائر است، به خاطر این است که مشهور در عنوان مسأله، تعبیر به «شراء ما يأخذه الجائر» کرده‌اند و «أخذ» ظهور در قبض دارد.

۲. مفتاح الكرامة فی شرح قواعد العلامة، ج ۱۳، ص ۸۸:

و عن السيد عمید الدین فی «شرح النافع» أنه قال: إنما يحل ذلك بعد قبض السلطان أو نائبه، و لهذا قال المصنف: يأخذه.

۳. جامع المقاصد فی شرح القواعد، ج ۴، ص ۴۵:

المقاسمة هی: مقدار معین یؤخذ من حاصل الأرض نسبتبه إليه بالجزئية، كالنصف و الثلث. و الخراج: مقدار معین من المال یضرب على الأرض أو على البستان، كأن یجعل على کل جریب کذا درهما. و عبر بقوله: (باسم المقاسمة) و (باسم الخراج) لأن ذلك لا يعد مقاسمة و لا خراجاً حقیقة، إذ تحقق ذلك إنما یكون بأمر الإمام^{رحمته}. و لا فرق بین قبض الجائر إياها و إحالته بها إجماعاً.

✓ التنقیح الرائع لمختصر الشرائع، ج ۲، ص ۱۹:

(الأولى) لا فرق فی جواز الشراء بین قبض الجائر لها أو وکیله أو عدم القبض فلو أحاله بها و قبل الثلاثة أو وکله فی قبضها أو باعها و هی فی ید المالك أو فی ذمته جاز التناول، لان دلیل الإباحة شامل لهذه الصور کلها.

✓ الحدائق الناضرة فی أحكام العترة الطاهرة، ج ۱۸، ص ۲۴۴:

و لا یجوز تناوله بغير إذن الجائر، و لا یشرط قبض الجائر له، و ان أفهمه قوله «ما يأخذه» فلو أحال به أو وکله فی قبضه أو باعه و هو فی ید المالك أو ذمته حيث یصح البیع کفی و وجب على المالك الدفع.

سلطان بوده، قبل از این که سلطان قبض کند، جایز است. اما این که در صحیحی ابی عبیده الحذاء فرمودند «إِنْ كَانَ قَدْ أَخَذَهَا وَعَزَلَهَا فَلَا بَأْسَ» این کلام اختصاص به زکات داشته و در مورد خراج چنین فرمودند، لذا ما نیز در مورد زکات می‌گوییم قبل از قبض سلطان علی الاحوط جایز نیست.

تنبیه دوم: آیا دادن خراج به سلطان جائز واجب است؟

مرحوم شیخ رحمته در این تنبیه اقوال زیادی مطرح کرده و به بسط و توضیح آن پرداخته، ولی ما به ذکر اقوال به نحو کلی و بیان اصل مطلب بسنده می‌کنیم و آن این که آیا دادن خراج به سلطان جائز است که مستحل خراج بوده و آن را مطالبه می‌کند، واجب است یا نه، هم‌چنین اگر با سلطان در مورد خراج معامله کرد، واجب است عوض آن را به سلطان پرداخت کند یا واجب نیست؟

اقوال در مسأله

بعضی گفته‌اند گرچه سلطان جائز در اصل تصدّی حکومت مرتکب حرام شده و مستحق عقوبت است، اما امام علیه السلام او را به منزله‌ی امام عادل در بقیه‌ی امور قرار داده‌اند، بنابراین منع سلطان از اموال خراجیه جایز نیست و باید خراج را به سلطان تحویل داد.^۲

۱. کتاب المکاسب، ج ۲، ص ۲۱۴:

الثانی هل یختص حکم الخراج من حیث الخروج عن قاعدة كونه مالاً مفضولاً محرماً بمن ينتقل إليه، فلا استحقاق للجائر في أخذه أصلاً، فلم يمس الشارع من هذه المعاملة إلّا حلّ ذلك للمنتقل إليه، أو يكون الشارع قد أمضى سلطنة الجائر عليه، فيكون منعه عنه أو عن بدله المعوّض عنه في العقد معه حراماً، صريح الشهيدين و المحكي عن جماعة ذلك.

قال المحقق الكرکی فی رسالته: ما زلنا نسمع من كثير ممن عاصرناهم لا سيّما شيخنا الأعظم الشيخ علي بن هلال قدّس سرّه، أنّه لا يجوز لمن عليه الخراج سرقته و لا جحوده و لا منعه و لا شيء منه؛ لأنّ ذلك حقّ واجب عليه، انتهى.

و فی المسالك فی باب الأرضين-: و ذكر الأصحاب أنّه لا يجوز لأحد جردها و لا منعها، و لا التصرف فيها بغير إذنه، بل ادّعى بعضهم الاتفاق عليه، انتهى. و فی آخر كلامه أيضاً: إنّ ظاهر الأصحاب أنّ الخراج و المقاسمة لازم للجائر حيث يطلبه أو يتوقّف على إذنه، انتهى.

و على هذا عوّل بعض الأساطين في شرحه على القواعد، حيث قال: و يقوى حرمة سرقة الحصّة و خيانتها، و الامتناع عن تسليمها و عن تسليم ثمنها بعد شرائها إلى الجائر و إن حرمت عليه، و دخل تسليمها في الإعانة على الإثم في البداية أو الغاية؛ لنصّ الأصحاب على ذلك و دعوى الإجماع عليه، انتهى.

۲. شرح الشيخ جعفر على قواعد العلامة ابن المطهر، ص ۱۰۴:

و يقوى حرمة سرقة الحصّة و خيانتها و الامتناع عن تسليمها أو عن تسليم ثمنها بعد شرائها إلى الجائر، و إن حرمت عليه و دخل تسليمها في الإعانة على الإثم في البداية أو الغاية لنصّ الأصحاب على ذلك.

✓ مسالك الأفهام إلى تنقيح شرائع الإسلام، ج ۳، ص ۵۵:

قول دیگر آن است که تحویل خراج به سلطان جائز واجب نیست، و اگر کسی می‌تواند به سلطان تحویل ندهد، یا اگر معامله کرد عوضش را به سلطان ندهد، لازم است استنکاف کند، بلکه بعضی پا را از این هم فراتر گذاشته و گفته‌اند در آن جایی هم که چاره‌ای نداشت به سلطان پرداخت کند، باید از حاکم شرع اذن بگیرد.

بررسی اقوال

اما قولی که بیان می‌کند اداء به سلطان جائز واجب نیست و اگر چاره‌ای نداشت به سلطان پرداخت کند، لازم است از حاکم شرع اذن بگیرد می‌گوییم: این کلام بدون دلیل است و در سؤال‌های متعددی که از امام علیه السلام در این روایات کرده‌اند، امام علیه السلام هیچ جا بیان نکرده‌اند اذن لازم است و ظاهر کلامشان هم اذن نبوده، بلکه بیان حکم شرعی است؛ زیرا نحوه‌ی بیان و تعبیرشان در مواردی که اذن است، متفاوت است؛ مثلاً بیان می‌کنند: «انا احللنا ذلك او طيبناه لشيعتنا»^۱ و ... اگر هم اصرار کنید که کلام حضرت اذن بوده، می‌گوییم

و ما لا يد عليه لأحد يملكه، فهو للمسلمين قاطبة كما مر، إنا أن ما يتولاه الجائر من مقاسمتها و خراجها يجوز لنا تناوله منه بالشراء و غيره من الأسباب المملوكة، بإذن أئمتنا عليهم السلام لنا في ذلك. و قد ذكر الأصحاب أنه لا يجوز لأحد جردهما، و لا منعهما، و لا التصرف فيهما إنا بإذنه، بل ادعى بعضهم الاتفاق عليه. و هل يتوقف التصرف في هذا القسم منها على إذن الحاكم الشرعي إن كان متمكنا من صرفها في وجهها، بناء على كونه نائبا عن المستحق عليه السلام و مفوضا إليه ما هو أعظم من ذلك؟ الظاهر ذلك. و حينئذ فيجب عليه صرف حاصلها في مصالح المسلمين كما سيأتي. و مع عدم التمكن أمرها إلى الجائر.

و اما جواز التصرف فيها كيف اتفق لكل أحد من المسلمين فبعيد جدا، بل لم أقف على قائل به، لأن المسلمين بين قائل بأولوية الجائر، و توقف التصرف على إذنه، و بين مفوض للأمر إلى الامام العادل عليه السلام فمع غيبته يرجع الأمر إلى نائبه، فالتصرف بدونهما لا دليل عليه، و ليس هذا من باب الأنفال التي أذنوا عليهم السلام لشيعتهم في التصرف فيه حال الغيبة، لأن ذلك حقهم، فلهم الإذن فيه مطلقا، بخلاف الأرض المفتوحة عنوة، فإنها للمسلمين قاطبة، و لم ينقل عنهم عليهم السلام الإذن في هذا النوع. و كيف كان فظاهر الأصحاب أن الخراج و المقاسمة لازمة للجائر، حيث يطلبه، أو يتوقف على إذنه.

۱. وسائل الشيعه، ج ۹، كتاب الخمس، ابواب الانفال و ما يختص بالامام، باب ۳، ح ۵، ص ۵۳۹ و المقنعه، ص ۴۶.

و رواه المفيد في المقنعة عن أبي حمزة الثمالي مثله و زاد قال: و الناس كلهم يعيشون في فضل مظلمتنا إنا أننا أحلنا شيعتنا من ذلك.

✓ همان، باب ۴، ح ۵، ص ۵۴۵ و تهذيب الاحكام، ج ۴، ص ۱۳۶.

و عنه [محمّد بن الحسن بإسناده عن سعد بن عبد الله] عن أبي جعفر عن محمد بن سنان عن صباح الأزرق عن محمد بن مسلم عن أحدِهِمَا عليهم السلام قال: إن أشد ما فيه الناس يوم القيامة أن يقوم صاحب الخمس فيقول يا رب خمسي و قد طيبنا ذلك لشيعتنا لتطيب ولأذنتهم ولتركو أولادهم.

✓ همان، ح ۹، ص ۵۴۷ و تهذيب الاحكام، ج ۴، ص ۱۴۳.

و عنه [محمّد بن الحسن بإسناده عن علي بن الحسن بن فضال] عن أحمد بن محمد بن أحمد بن محمد بن أبي نصر عن أبي عمارة عن الحارث بن المغيرة النضري عن أبي عبد الله عليه السلام قال: قلت له: إن لنا أموالا من غلات و تجارات و نحو ذلك و قد علمت أن لك فيها حقا قال: فليم أحلنا إذا لشيعتنا إذا لتطيب ولأذنتهم و كل من ولى آباي فهو في حل مما في أيديهم من حقا فليبلغ الشاهد الغائب.

علی بن یقظین می گوید: به امام کاظم علیه السلام عرض کردم در مورد کار برای اینها [بنی عباس] چه می فرمایید؟ فرمودند: اگر چاره‌ای جز آن نداری از [اخذ] اموال شیعه بپرهیز [ابراهیم بن ابی محمود] می گوید: علی بن یقظین به من گفت که از شیعه در علان خراج می گرفت و در نهان آن را به آنها برمی گرداند.

این روایت به روشنی دلالت می کند که پرداخت خراج به سلطان واجب نیست، به خاطر این که اگر واجب بود، پس چرا علی بن یقظین اموال خراجیه را به شیعیان برمی گرداند؟! [علاوه بر آن که خود حضرت نیز فرمودند «فَاتَّقِ أَمْوَالَ الشَّيْعَةِ»]

- صحیحہی زرارہ:

وَ عَنْهُ [مُحَمَّدُ بْنُ الْحَسَنِ بِإِسْنَادِهِ عَنِ الْحُسَيْنِ سَعِيدٍ] عَنِ ابْنِ أَبِي عُمَيْرٍ عَنْ عَلِيِّ بْنِ عَطِيَّةَ عَنْ زُرَّارَةَ قَالَ: اشْتَرَى ضَرِيْسٌ^۱ بِنُ عَبْدِ الْمَلِكِ وَأَخُوهُ مِنْ هُبَيْرَةَ أَرْزَأً بِثَلَاثِمِائَةِ أَلْفٍ قَالَ: فَقُلْتُ لَهُ: وَيَلِكْ أَوْ وَيَحْكْ أَنْظِرْ إِلَى خُمْسِ هَذَا الْمَالِ فَبَعَثَ بِهِ إِلَيْهِ وَ احْتَسِبِ الْبَاقِيَ فَأَبَى عَلِيٌّ قَالَ فَادَى الْمَالَ وَقَدِمَ هُوَ لَاءِ فَذَهَبَ أَمْرُ بَنِي أُمَيَّةَ قَالَ: فَقُلْتُ ذَلِكَ لِأَبِي عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام فَقَالَ مُبَادِرًا لِلْجَوَابِ: هُوَ لَهُ هُوَ لَهُ فَقُلْتُ لَهُ: إِنَّهُ قَدْ أَذَاهَا فَعَضَّ عَلِيٌّ إصْبِعَهُ^۲.

زراره می گوید: ضریس بن عبدالملک و برادرانش [برادرزاده‌های زرارہ] از [شخصی به نام] هبیره^۳ به مقدار سیصد هزار [درهم یا دینار] برنج خریدند، به او [ضریس] گفتیم وای بر تو! خمس این سیصد هزار را به ایشان [امام علیه السلام] بفرست و بقیه را نگه دار، اما او [ضریس] حرم را قبول نکرد و پول را به [هبیره] پرداخت کرد تا این که اینان [بنی عباس] آمدند و کار بنی امیه تمام شد. زرارہ می گوید آن را به امام صادق علیه السلام عرض کردم، حضرت بلافاصله در جواب فرمودند: آن پول مال او [ضریس] است، عرض کردم: آن را به [هبیره] آداء کرد، حضرت [بنا شنیدن این حرف] انگشتشان را [از روی حسرت] با دندان فشار دادند.

مرحوم شیخ رحمته الله گرچه در مورد دلالت این روایت فرموده که «فَإِنَّ أَوْضَحَ مُحَامَلِ هَذَا الْخَبَرِ أَنْ يَكُونَ

۱. ضریس و برادرانش، فرزندان عبدالملک بن اعین (برادر زرارہ بن اعین) می باشند.

۲. همان، باب ۵۲، ح ۲، ص ۲۱۸ و تهذیب الاحکام، ج ۶، ص ۳۳۷.

۳. هبیره از بنی امیه لعنة الله عليهم یا از عمال آنان بوده است.

۴. چون اواخر حکومت بنی امیه لعنة الله عليهم بوده و آن قدر قدرت نداشتند که به زور پول برنج را از ایشان بگیرد.

الأرز من المقاسمة»^۱ ولی انصافاً جای تأمل دارد؛ چون از کجا معلوم تمام این برنج‌ها از اموال خراجیه بوده است؟ مگر این‌که گفته شود این مقدار عظیم برنج، لااقل مقداری از آن حتماً خراج بوده که در نتیجه این روایت دلالت می‌کند آداء عوض آن به سلطان واجب نیست. علاوه بر آن‌که احتمال دارد عدم وجوب دفع مال به هبیره که از بنی امیه یا عمالشان بوده، به خاطر این است که ناصبی بوده؛ چون در روایات متعددی وارد شده «خُذْ مَالَ النَّاصِبِ حَيْثُمَا وَجَدْتَهُ وَادْفَعْ إِلَيْنَا الْخُمْسَ»^۲ بنابراین دلالتی بر مدعا ندارد.

و اما این‌که شیخ فرمود این حکم [جواز اخذ مال ناصبی] مورد اعراض اصحاب است، می‌گوییم مورد اعراض هم باشد، نهایت آن است که این روایت هم مانند آن روایاتی است که بیان می‌کند «خُذْ مَالَ النَّاصِبِ حَيْثُمَا وَجَدْتَهُ وَادْفَعْ إِلَيْنَا الْخُمْسَ» که اگر ملتزم به مضمون آن شدیم فیها و الا این روایت نیز مانند آن روایات است که به اعراض مشهور رفع ید می‌کنیم. پس به هر حال دلالتی بر مطلوب ندارد.

روایات دیگری نیز وجود دارد که مربوط به زکات است و بیان می‌کند در صورت امکان، از پرداخت زکات به سلطان استنکاف کنید و اگر قهراً گرفتند، به عنوان زکات از شما محسوب می‌شود.

این روایات را صاحب وسائل^۳ در بابی با عنوان «بَابُ أَنْ مَا يَأْخُذُهُ السُّلْطَانُ عَلَى وَجْهِ الزَّكَاةِ يَجُوزُ

۱. کتاب المکاسب، ج ۲، ص ۲۱۵:

أَنَّ فِي بَعْضِ الْأَخْبَارِ ظَهُورًا فِي جَوَازِ الْأَمْتِنَاعِ، مِثْلَ صَحِيحَةِ زُرَّارَةَ: «اشْتَرَى ضَرِيصٌ بِنِ عَبْدِ الْمَلِكِ وَ أَخُوهُ أَرْزَأُ مِنْ هَبِيرَةَ بِنَاتِمَائَةَ أَلْفٍ...». فَإِنَّ أَوْضَحَ مَحَامِلِ هَذَا الْخَبَرِ أَنَّ يَكُونُ الْأَرْزُ مِنْ الْمَقَاسِمَةِ، وَ أَمَّا حَمَلُهُ عَلَى كَوْنِهِ مَالِ النَّاصِبِ أَعْنَى «هَبِيرَةَ» أَوْ بَعْضِ بَنِي أُمَيَّةٍ، فَيَكُونُ دَلِيلًا عَلَى حِلِّ مَالِ النَّاصِبِ بَعْدَ إِخْرَاجِ خُمْسِهِ كَمَا اسْتَظْهَرَهُ فِي الْحَدَائِقِ، فَقَدْ ضَعَّفَ فِي مَحَلِّهِ بِمَنْعِ هَذَا الْحُكْمِ، وَ مَخَالَفَتِهِ لِاتِّفَاقِ أَصْحَابِنَا كَمَا تَحَقَّقَ فِي بَابِ الْخُمْسِ وَ إِنْ وَرَدَ بِهِ غَيْرُ وَاحِدٍ مِنَ الْأَخْبَارِ.

وَ أَمَّا الْأَمْرُ بِإِخْرَاجِ الْخُمْسِ فِي هَذِهِ الرَّوَايَةِ، فَلَعَلَّهُ مِنْ جِهَةِ اخْتِلَافِ مَالِ الْمَقَاسِمَةِ بَغَيْرِهِ مِنْ وَجْهِ الْحَرَامِ فَيَجِبُ تَخْمِيصُهُ، أَوْ مِنْ جِهَةِ اِحْتِمَالِ اخْتِلَافِهِ بِالْحَرَامِ فَيَسْتَحِبُّ تَخْمِيصُهُ كَمَا تَقَدَّمَ فِي جَوَائِزِ الظَّلْمَةِ.

۲. وسائل الشیعة، ج ۹، کتاب الخمس، ابواب ما يجب فيه الخمس، باب ۲، ح ۶، ص ۴۸۷ و تهذیب الاحکام، ج ۴، ص ۱۲۲:

مُحَمَّدُ بْنُ الْحَسَنِ بِإِسْنَادِهِ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنِ الْحَسَنِ بْنِ مَحْبُوبٍ عَنِ ابْنِ أَبِي عُمَيْرٍ عَنْ حَفْصِ بْنِ الْبُخْتَرِيِّ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام قَالَ: خُذْ مَالَ النَّاصِبِ حَيْثُمَا وَجَدْتَهُ وَادْفَعْ إِلَيْنَا الْخُمْسَ.

✓ همان، ح ۷:

وَ عَنْهُ عَنْ عَلِيِّ بْنِ الْحَكَمِ عَنْ فَضَالَةَ عَنْ سَيْفِ بْنِ أَبِي بَكْرٍ عَنْ مُعَلَّى بْنِ خُنَيْسٍ قَالَ: قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام وَ ذَكَرَ مِثْلَهُ. وَ بِإِسْنَادِهِ عَنِ الْحُسَيْنِ بْنِ سَعِيدٍ عَنِ ابْنِ أَبِي عُمَيْرٍ عَنْ سَيْفِ بْنِ عَمِيرَةَ عَنْ أَبِي بَكْرٍ الْخَضْرَمِيِّ مِثْلَهُ. وَ رَوَاهُ ابْنُ إِدْرِيسَ فِي آخِرِ السَّرَائِرِ نَقْلًا مِنْ كِتَابِ مُحَمَّدِ بْنِ عَلِيٍّ بْنِ مَحْبُوبٍ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنِ الْحُسَيْنِ بْنِ سَعِيدٍ وَ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ الْحُسَيْنِ عَنِ أَبِيهِ عَنِ ابْنِ أَبِي عُمَيْرٍ مِثْلَهُ.

اِحْتِسَابُهُ مِنْهَا وَ كَذَا الْخُمْسُ وَ يُسْتَحَبُّ عَدَمُ اِحْتِسَابِهِ وَ لَا يَجُوزُ دَفْعُ شَيْءٍ مِنْهَا إِلَى الْجَائِرِ اِخْتِيَاراً وَ لَا اِحْتِسَاباً مَا يَأْخُذُهُ قُطَاعُ الطَّرِيقِ مِنَ الزَّكَاةِ» ذکر کرده است. از جمله:

- صحیح‌ه‌ی عیص بن القاسم:^۱

وَ [مُحَمَّدُ بْنُ يَعْقُوبَ] عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ إِسْمَاعِيلَ عَنِ الْفَضْلِ بْنِ شَادَانَ عَنْ صَفْوَانَ بْنِ يَحْيَى عَنْ عَيْصِ بْنِ الْقَاسِمِ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام فِي الزَّكَاةِ قَالَ: مَا أَخَذُوا مِنْكُمْ بَنُو أُمِّيَّةَ فَاحْتَسِبُوا بِهِ وَ لَا تُعْطُوهُمْ شَيْئاً مَا اسْتَطَعْتُمْ فَإِنَّ الْمَالَ لَا يَبْقَى عَلَى هَذَا أَنْ تُزَكِّيَهُ مَرَّتَيْنِ. وَ رَوَاهُ الشَّيْخُ بِإِسْنَادِهِ عَنْ سَعْدِ بْنِ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ أَبِي نَجْرَانَ وَ عَلِيِّ بْنِ الْحَسَنِ الطَّوِيلِ جَمِيعاً عَنْ صَفْوَانَ مِثْلَهُ.^۲

عیص بن قاسم از امام صادق عليه السلام نقل می‌کند که درباره‌ی زکات فرمودند: آنچه که بنی امیه از شما اخذ می‌کند به عنوان زکات حساب کنید و تا آنجا که می‌توانید چیزی به آنان پرداخت نکنید، چرا که بنابر این که دوباره تزکیه کنید، چیزی از مال [برای شما] باقی نمی‌ماند.

این روایت با این‌که بیان می‌کند اگر از شما گرفتند به عنوان زکات محسوب کنید و در صحیح‌ه‌ی ابی عبیده الحذاء نیز فرمود مبادله با آنان در مورد آنچه که به عنوان زکات گرفتند جایز است، ولی در عین حال می‌فرماید «وَ لَا تُعْطُوهُمْ شَيْئاً مَا اسْتَطَعْتُمْ» پس معلوم می‌شود تنافی ندارد که آن مال به عنوان زکات محسوب شده و تصرف در آن برای شیعه جایز باشد و در عین حال سلطان حق نداشته باشد آن را اخذ کند، و حتی الامکان باید از دادن زکات به سلطان خودداری کرد و اگر معامله‌ای در مورد آن با سلطان انجام شد، پرداخت عوض به سلطان لازم نیست.

بنابراین در مورد خراج نیز گرچه روایت علی بن یقطین از لحاظ سند و صحیح‌ه زراره از لحاظ دلالت بر جواز منع خراج از سلطان ناتمام است، ولی مقتضای قاعده است و قول کسانی که گفته‌اند «منع خراج از جائز حرام است و در صورت معامله، پرداخت عوض واجب است» بدون دلیل و مستند است.

تقریر متن: عبدالله امیرخانی استخراج منابع و روایات: جواد احمدی

۱. سندی که شیخ ارائه می‌کند صحیح می‌باشد.

۲. همان، باب ۲۰، ح ۳، ص ۲۵۲ و الکافی، ج ۳، ص ۵۴۳.